

Kommunikator bu cümləni işlətməklə Almazın hərəkətlərinin digər insanlara da nümunə ola biləcəyinə, onları da öz yoluna çəkə biləcəyinə işarə edir.

Nəticə/Conclusion

Dialoqlarda semantika və informasiyanın qarşılıqlı münasibəti ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Semantika mənanın formalaşmasını və interpretasiyasını izah edir, informasiya isə məlumat, bilik mübadiləsinə imkan yaradır. Tədqiqat göstərir ki, dialoqlarda semantika və informasiya bir-birindən, eyni zamanda kontekstin ümumi situasiyasından asılıdır, semantika ilə informasiyanın vəhdəti ünsiyyət zamanı qarşılıqlı anlaşmanı, zamana və sözə qənaəti, fikrin emosional-ekspressiv formada, rəngarəng semantik çalarlarla ifadə olunmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Ağayeva, F. (1985). Azərbaycan danışıq dili. – Bakı: Maarif. – 192 s.
2. Cabbarlı, C. (2005). Əsərləri III cild. – Bakı: “Şərq-Qərb”. – 368 s.
3. Hüseynova, N., Musayev N. (2018). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. – Bakı: Elm və təhsil. – 184 s.
4. Hüseynov, S. (2021). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. – Bakı: Şirvan nəşriyyatı. – 482 s.
5. Токтосунова, А. (2019). Виды диалога в художественном тексте с точки зрения семантики. / Форум молодых ученых. – с.1-9.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 31.01.2026

Qəbul edilib 17.02.2026

Nəşrə tövsiyə edib Məhərrəm Məmmədli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://doi.org/10.30546/114578.2026.3015.1096>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN NÖVLƏRİNİN MORFOLOJİ VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Maya Əhmədli

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-3791-921>
maya.ahmadli@azmiu.edu.az

Xülasə

Azərbaycan dilində feilin növləri, onların morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri hərtərəfli araşdırılmış olsa da, feil dilin qrammatik sistemində əsas kateqoriya olaraq nitq fəaliyyətinin ifadəsində, hadisələrin zaman, aspekt və modallıq baxımından əsas rol oynayır. Feilin növləri müxtəlif meyarlar əsasında – leksik-qrammatik, zaman, şəxs, şəkil baxımından təhlil edilsə də, həm tarixi linqvistik aspektlər, həm də müasir dilin qrammatik sistemi kontekstində funksional rolunun izahına ehtiyac var. Feil çoxcəhətli qrammatik kateqoriya kimi Azərbaycan dilinin morfoloji sistemində tutduğu mövqeyi elmi əsaslarla təqdim edir. Morfoloji və leksik növləri sistemləşdirilmiş hər bir kateqoriyanın semantik və sintaktik rolu tədqiqata cəlb edilmişdir. Leksik baxımdan feillər fəaliyyət, hərəkət, vəziyyət və dəyişmə mənalarını ifadə edir. Morfoloji baxımdan zaman və aspekt kateqoriyaları ilə sıx bağlı olub sadə və mürəkkəb şəkillərlə formalaşır.

Açar sözlər: feil, növ, qrammatik kateqoriya, morfolojiya, semantika, Azərbaycan dili.

MORPHOLOGICAL AND SEMANTIC FEATURES OF VERB TYPES IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Maya Ahmadli

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Abstract

This article analyzes the morphological and semantic features of verb types in the Azerbaijani language. As one of the main grammatical categories, the verb expresses actions, states, and processes. The study systematizes verbs from

lexical (activity, change, state) and morphological (simple and complex forms) perspectives. The role of tense, aspect, and modality categories in ensuring semantic precision is demonstrated. Aspectual distinctions indicate whether an event is completed or ongoing. Modality expresses meanings of obligation, possibility, and desire. At the syntactic level, the verb functions as a predicate. The systematic analysis of verbs contributes to a scientific understanding of the grammatical structure of Azerbaijani. The article references both classical and modern linguistic approaches.

Key words: verb, type, grammatical category, morphology, semantics, Azerbaijani language.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВИДОВ ГЛАГОЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Мая Ахмедли

Азербайджанский университет архитектуры и строительства

Резюме

Несмотря на то, что типы глаголов в азербайджанском языке, их морфологические, синтаксические и семантические особенности тщательно изучены, глагол, как основная категория в грамматической системе языка, играет ключевую роль в выражении речевой деятельности, событий во времени, аспекте и модальности. Несмотря на то, что типы глаголов анализируются по различным критериям – лексико-грамматическим, временным, личным, формальным, – существует необходимость объяснить их функциональную роль в контексте как историко-лингвистических аспектов, так и грамматической системы современного языка. Глагол, как многогранная грамматическая категория, представляет свое положение в морфологической системе азербайджанского языка на научной основе. В исследовании рассматривается семантическая и синтаксическая роль каждой категории, систематизированная по морфологическим и лексическим типам. С лексической точки зрения, глаголы выражают значения действия, движения, состояния и изменения. С морфологической точки зрения они тесно связаны с категориями времени и аспекта и образованы простыми и сложными формами.

Ключевые слова: глагол, вид, грамматическая категория, морфология, семантика, азербайджанский язык.

Giriş/Introduction

Azərbaycan dilinin qrammatik sistemində feil nitq hissələri arasında xüsusi yer tutur. Feil həm leksik, həm də qrammatik baxımdan çoxşaxəli bir nitq hissəsidir. O, hərəkət, hal, proses və ya vəziyyəti ifadə etməklə yanaşı, zaman, şəxs, şəkil, təsirlik və növ kimi qrammatik kateqoriyalarla da fərqlənir. Feilin çoxsaylı formal və semantik xüsusiyyətləri onu dil sisteminin ən mürəkkəb və eyni zamanda ən məhsuldar nitq hissəsinə çevirir.

Feilin növlərinin tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində həm klassik, həm də müasir mərhələlərdə dilçi alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ə. Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, N.Qarayev, T.Hacıyev kimi alimlər feilin morfoloji sisteminin elmi əsaslarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışlar. Onların tədqiqatları feilin növlərinin həm morfoloji, həm də semantik aspektlərinin həllində böyük əhəmiyyət daşıyır [bax: Farajova, 2025:50; Hacıyev, 1983:33; Meshadiyeva, 2024:22; Qarayev 2012:120; Johanson, 2002:99]. Feillər həm leksik baxımdan, həm də qrammatik baxımdan növlərə bölünür. Bu növlərin hər biri morfoloji sistemdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirir və dilin ifadə imkanlarını genişləndirir.

Müasir dilçilikdə feil kateqoriyasının təhlili müxtəlif yanaşmalarla aparılır: tipoloji, semantik, funksional və qrammatik [Dəmirçizadə, 1972:15; Comrie, 2000:101; Lee, 2023:45]. Tipoloji yanaşma feillərin dünya dillərindəki quruluş xüsusiyyətlərini müqayisə edir. Semantik yanaşma feilin məna çalarlarına diqqət yetirir. Funksional yanaşma feilin cümlə və mətn daxilindəki rolunu öyrənir. Qrammatik yanaşma isə feilin morfoloji formalarını sistemli şəkildə təsvir edir. Son illərdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dili özünün aqlütinativ quruluşunu qoruyub saxlamış, eyni zamanda leksik və morfoloji yeni formasiyalar inkişaf etdirmişdir.

Feil anlayışı və ümumi xüsusiyyətləri. Feil – hərəkət, hal və ya vəziyyəti ifadə edən nitq hissəsidir. Feil sintaktik baxımdan cümlədə əsasən xəbər funksiyasında çıxış edir. Onun bu funksiyası həm semantik, həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə özünü göstərir. Feil kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun zaman, şəxs, növ, şəkil, təsirlik və inkar kimi qrammatik kateqoriyalara malik olmasıdır. Bu kateqoriyalar feilin həm formal, həm də mənaca çevik və dinamik sistemə malik olmasına şərait yaradır. Feilin kökü, adətən leksik mənanı daşıyır və bu mənanı müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə

qrammatik cəhətdən ifadə edir. Məsələn, “getmək”, “oxumaq”, “ yazmaq” kimi feillər hərəkət bildirir, lakin onlara müxtəlif şəkilçilər artırıldıqda (getdi, gedəcək, yazırdım, oxuyardı) həm zaman, həm də növ baxımından yeni formalar yaranır [bax: Qarayev, 2012:122].

Azərbaycan dilində feillər leksik mənasına görə bir neçə qrupa bölünür:

- Fəaliyyət feilləri: yazmaq, oxumaq, qaçmaq, tikmək. Bu feillər subyektin aktiv hərəkətini bildirir.

- Proses feilləri: böyümək, solmaq, qurumaq, inkişaf etmək. Bu feillər tədrici dəyişiklikləri ifadə edir.

- Vəziyyət feilləri: yatmaq, durmaq, dayanmaq. Bu feillər nisbətən statik vəziyyəti bildirir.

- Hiss və qavrayış feilləri: sevmək, istəmək, anlamaq, eşitmək, görmək.

Bu bölgü feillərin semantik çeşidliliyini nümayiş etdirir və hər bir qrupun özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, hiss feilləri çox vaxt davamlı aspektdə işlənir, proses feilləri isə tamamlanmış aspektdə tez-tez birləşir [Dəmirçizadə, 1972:22]. Qavrayış feilləri üzrə son tipoloji araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dillərdə qavrayış feillərinin törəmələri ierarxik qayda ilə düzülür [Norcliffe, 2024:419].

Azərbaycan dilində feil aşağıdakı qrammatik kateqoriyalara malikdir: zaman, şəxs, şəkil, növ, təsirlilik, inkar, təsdiq, modallıq. Bu kateqoriyaların hər biri müəyyən morfoloji göstəricilərlə formalaşır [Farajova, 2025:52].

Sadə feillər. Morfoloji baxımdan feillər sadə və mürəkkəb olmaqla iki əsas növə ayrılır. Sadə feillər kök və ya əsas şəkildə heç bir şəkilçi qəbul etməmiş feillərdir: al, gəl, dur, qaç, oxu, ye [Farajova, 2025:55]. Bu feillər birbaşa hərəkəti ifadə edir və zaman, şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilirlər. Sadə feillər Azərbaycan dilində feil köklərinin ən qədim qatını təşkil edir. Onların əksəriyyəti bir hecalıdır və əsas mənanı daşıyır. Məsələn, al (əldə etmək), gör (görmək), bil (bilmək). Müasir morfoloji tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dili özünün əsas aqqlütinativ quruluşunu qoruyub saxlamış, eyni zamanda hibrid formasiyalar inkişaf etdirilmişdir [Dixon, 2005:48].

Mürəkkəb feillər.

Mürəkkəb feillər iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Bunlar öz növbəsində bir neçə alt növə bölünür:

- Tərkibli feillər: isim + köməkçi feil quruluşunda olan feillər (iştirak edir, zəng vurur, təşkil edir, söhbət edir). Bu feillər, əsasən, ərəb-fars mənşəli isimlərin Azərbaycan dilinin köməkçi feilləri ilə birləşməsindən yaranır.

- Mürəkkəb şəkillər: iki feilin birləşməsi (yazıb qoymaq, oxuyub bitirmək, gedib qayıtmaq). Bu feillər hərəkətin tamamlanmasını, intensivliyini və ya istiqamətini ifadə edir [Qarayev, 2012:130].

Mürəkkəb feillər çox zaman hərəkətin çalarlarını, intensivliyini və ya tamamlanma dərəcəsini ifadə edir. Məsələn, *yazıb qoymaq* hərəkətin tamamilə başa çatdığını, *gəlib çıxmaq* isə bir yerə çatmağı vurğulayır [Meshadiyeva, 2019:30]. Türk dillərində feillərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu formaların bir çoxu nominalizasiya və hal şəkilçilərindən təşkil olunmuşdur [Hüseynzadə, 2008:468].

Şəkil kateqoriyası. Feilin morfoloji növləri həmçinin şəkil kateqoriyası ilə də bağlıdır. Azərbaycan dilində feilin altı növü vardır:

- Məlum şəkil: yazdı (subyekt hərəkəti özü yerinə yetirir);
- Məchul şəkil: yazıldı (hərəkət obyekt üzərində icra olunur);
- Qayıdış şəkli: yazındı (hərəkət subyektin öz üzərinə qayıdır);
- Qarşılıqlı şəkil: yazışdı (hərəkət iki və daha çox subyekt arasında qarşılıqlı aparılır);
- Məcburi şəkil: yazdırdı (subyekt hərəkəti başqasına icra etdirir);
- İcbarı şəkil: yazmalıdır (hərəkət mütləq icra olunmalıdır).

Hər bir şəkil müəyyən morfoloji göstəricilərlə formalaşır və hərəkətin subyekt-obyekt münasibətlərini dəqiqləşdirir. Məsələn, məchul şəkil -il-, -il-, -ul-, -ül şəkilçiləri ilə düzəlir: *yazmaq→yazılmaq, görmək→görülmək, tapmaq→tapılmaq* [Meshadiyeva, 2024:35]. Azərbaycan və türk dillərində sifət feillərinin funksionallaşması son tədqiqatlarda geniş şəkildə işıqlandırılmışdır [Georgieva, 2024:468].

Feilin semantik xüsusiyyətləri. Dinamik və statik feillər. Semantik baxımdan feillər ifadə etdikləri məna növünə görə fərqlənir. Dinamik feillər hərəkətin dəyişməsinə, inkişafını göstərir (qaçmaq, yazmaq, tikmək, dəyişmək, böyümək). Statik feillər isə dəyişməyən hal və ya vəziyyəti ifadə edir (bilmək, sevmək, sahib olmaq, yatmaq, dayanmaq). Bu ayrılıq aspekt kateqoriyası ilə bağlıdır. Dinamik feillər, adətən, bütün aspekt formalarında işləyə bilər, statik feillər isə daha çox davamlı aspektdə görünür. Son tədqiqatlar təklif edir ki, feilin leksik aspekti üç halda təsnif edilməlidir: vəziyyətlər (States), fəaliyyətlər (Activities) və performanslar (Performances) [Bybee, 1994:81].

Aspekt kateqoriyası. Aspekt – hadisənin zaman daxilində gediş tərzini bildirən qrammatik kateqoriyadır. Azərbaycan dilində aspect, əsasən, feilin zaman formaları ilə ifadə olunur. Tamamlanmış aspekt hərəkətin başa çatdığını

göstərir (yazdı, gəldi, qurtqırdı, bitirdi). Tamamlanmamış aspekt isə hərəkətin davam etdiyini bildirir (yazırdı, gəlirdi, oxuyur, gedir) [Comrie, 2000:105]. Bu fərqlilik nitqin semantik dəqiqliyi üçün vacibdir. Aspektin başqa növləri də vardır: başlanğıc aspekt (başlamaq, axmağa başladı), davamedici aspekt (davam edir, hələ də yazır), tez-tez təkrarlanan aspect (yazıb-yazıb, gəlib-gedir). Bunlar feilin leksik mənası ilə qrammatik formaların birləşməsindən yaranır [Garibova, 2024:70].

Modallıq kateqoriyası. Modallıq kateqoriyası feilin danışanın münasibətini ifadə etməsinə imkan verir. Azərbaycan dilində modallıq aşağıdakı formalarla ifadə olunur:

- Şərt şəkli (-sa, -sə): gəlsə (ehtimal, şərt);
- Lazım şəkli (-malı, -məli): yazmalıyam (məcburiyyət, zərurət);
- Əmr şəkli (-sın, -sin, -in, in): yazsın, yazın(əmr, tapşırıq);
- Xəbər şəkilləri (gələcək, ehtimal, qeyri-qəti keçmiş): yazar, gələr, yazmış (ehtimal, şübhə, qeyri-müəyyənlik).

Məsələn, gəlsə (ehtimal), yazmalıyam (məcburiyyət), oxuyum (istək), yazarmış (eşitməyə görə rəvayət) [Hacıyev, 1983:55].

Modallıq nitqin funksional zənginliyini təmin edən mühüm vasitədir. Müasir semantik tədqiqatlar göstərir ki, feilin semantikasi təkcə hərəkət tərzini və nəticə ilə deyil, həm də niyyət kimi koqnitiv amillərlə müəyyən edilir.

Feilin funksional rolu. Predikat (xəbər) funksiyası. Sintaktik səviyyədə feil cümlənin əsas struktur elementi – predikat (xəbər) rolunu daşıyır. Feil predikat kimi subyektlə (mübtəda) semantik əlaqəyə girir, zaman, şəxs, aspekt və modallıq mənalərini birləşdirərək cümlənin məzmununu tamamlayır [Qarayev, 2012:141]. Azərbaycan dilində feil, adətən, cümlənin sonunda gəlir, lakin üslubi məqsədlərlə bu sıra dəyişə bilər. Məsələn, “Gəldi o” (inversiya) müəyyən emosional çalar əlavə edir [Farajova, 2025:70].

Feil həmçinin tabeli cümlələrin qurulmasında da mühüm rol oynayır. Feilin məsdər forması (yazmaq, gəlmək) və ya zaman formaları tabeli cümlələrin yaranmasına imkan verir. Məsələn,

- Bildim ki, gəlib (tamamlayıcı tabeli cümlə)
- Gələndə görüşərik (zaman tabeli cümlə)
- Oxumaq istəyirəm (məsdərli tabeli cümlə)

Burada “gəlib”, “gələndə”, “oxumaq” formaları tabeli cümlələrin predikatı kimi çıxış edir [Johanson, 2002:122]. Türk dillərində məsdər formalarının sintaktik paylanması onların morfoloji quruluşu ilə sıx bağlıdır [Hüseynzadə, 2008:472].

Feil və nitq. Feil nitq aktları nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutur. İcazə, vəd, xəbərdarlıq, təklif, əmr kimi nitq aktları feilin müəyyən formaları ilə ifadə olunur. Məsələn, “Gəl!” (əmr), “Gələ bilərsən” (icazə), “Gələcəyəm” (vəd), “Gəlsən yaxşı olar” (təklif). Bu cəhətdən feilin öyrənilməsi praqmatika üçün də vacibdir [Lee, 2023:62].

Feilin tədrisi aspektləri. Praktik baxımdan feillərin düzgün öyrənilməsi dil tədrisi prosesində vacibdir. Azərbaycan dili xarici dil kimi öyrənilərkən feilin zaman, şəkil, aspekt və modallıq kateqoriyalarının mənimsənilməsi ən çətin, lakin zəruri mərhələlərdən biridir. Xüsusilə, aspekt fərqləri (məsələn, “yazdı” – “yazırdı” arasındakı fərq) və modallıq formaları (məsələn, “yazmalıyam” – “yazım” – “yazaram” arasındakı fərqlər) tədrisdə diqqət tələb edir [Garibova, 2024:98].

Nəticə/Conclusion

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində feilin morfoloji və semantik xüsusiyyətləri çoxşaxəlidir. Feilin növləri sadə və mürəkkəb formalarda ifadə olunur, morfoloji şəkilçilər vasitəsilə zaman, aspekt və modallıq kateqoriyalarını bildirir. Keşmiş, indiki və gələcək zaman kateqoriyaları hadisələrin baş vermə vaxtını dəqiq göstərir. Aspektual fərqlilik hadisənin tamamlanmış və ya davam edən təbiətini göstərərək nitqin semantik dəqiqliyini təmin edir. Modallıq feillərin məcburiyyət, icazə, ehtimal və istək mənalarını ifadə etməyə imkan verir. Funksional baxımdan isə feil cümlədə predikat rolunu daşımaqla yanaşı, subyektlə semantik əlaqələr qurur, cümlənin mənasını dəqiqləşdirir və nitqin funksional zənginliyini artırır. Müasir tipoloji tədqiqatlar göstərir ki, feilin sistemli təhlili Azərbaycan dilində qrammatik quruluşun dərin anlaşılmasını təmin edir. Bu tədqiqat həm dilçilik, həm də tədris prosesində feilin düzgün öyrənilməsinə elmi əsas yaradır. Son illərdə aparılan kontrastiv tədqiqatlar isə göstərir ki, Azərbaycan dili ilə digər dillərin (xüsusilə ingilis, alman, türk dilləri) müqayisəli təhlili feil sisteminin tipoloji xüsusiyyətlərinin daha dərinədən başa düşülməsinə imkan verir

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Dəmirçizadə, Ə. (1972). Azərbaycan dilinin qrammatikası. – Bakı: “Maarif”. – 350 s.
2. Hacıyev, T. (1983). Azərbaycan dilində feilin morfoloji sistemi. – Bakı: “Elm”. – 200 s.